

[gepubliceerd in: S. Knepper & J. Kortenaar (red) *De vreugdeloze wetenschap: Waarom nieuwe inzichten vaak weerstand wekken*. Amsterdam: Meulenhoff, pp. 178-186 (2004)]

MAGIE TUSSEN DE MONITOREN

Ziekenhuizen zijn in toenemende mate werkplaatsen van techniek en wetenschap geworden. Tempels van secularisatie. Magie en religie horen er niet thuis. Ze worden misschien nog wel geduld als persoonlijke behoeftes van patiënten, maar met het medisch bedrijf als zodanig hebben ze niets van doen. Wetenschap heeft magie en religie overwonnen en overbodig gemaakt.

Sociale wetenschappers hebben zich uitgeput in het beschrijven van de vreugdeloze effecten van deze verwetenschappelijking. Max Weber mag dan enthousiast de onttovering van de wereld verwelkomd hebben waardoor wetenschap en techniek mogelijk werden, die ontwikkeling had ook zijn negatieve kant; het leven werd er kouder en kaler door, het verloor letterlijk iets van zijn 'betovering'. De verzakelijking en vertechnisering van zorg in het ziekenhuis zou daar ook een symptoom van zijn en is breed uitgemeten in sociologische en antropologische publicaties: patiënten zouden defecte organen geworden zijn, 'nummers', 'gevallen' of simpelweg 'bedden'. Technologie zou zich geplaatst hebben tussen zieke en behandelaar. Artsen en verpleegkundigen zouden meer naar statussen, monitoren en apparaten kijken dan naar de zieke zelf. Kortom, de vooruitgang in wetenschap en techniek zou ten koste van de menselijkheid zijn gegaan.

De irrealis van bovenstaande zinnen kondigt mijn scepsis aan. Ik ben namelijk van mening dat magie en religie allerm minst verdwenen zijn uit de moderne zorg van het ziekenhuis. Magie en religie gedijen in situaties van onzekerheid en gevaar, aan de randen van het leven. Ziekenhuizen zijn bij uitstek plaatsen waar mensen oog in oog staan (liggen) met de dreiging van aftakeling en dood. In die situatie zijn artsen en verpleegkundigen 'reddende engelen' en worden instrumenten en medicijnen tekenen van hoop en redding, sacramenten.

Religie

De Amerikaanse theoloog Paul Tillich heeft religie kernachtig getypeerd als 'ultimate concern', ultieme betrokkenheid, datgene waar het uiteindelijk allemaal om draait. Religie is het geloof in wat men uiteindelijk als waar en waardevol beschouwt en waar men dus zijn leven op afstemt. In de beleving van de 'gelovige' kan die laatste waarheid zowel een schepper-god zijn als de wetenschap. Zonder de verschillen tussen geloof en wetenschap uit het oog te verliezen, kan men stellen dat zij één ding gemeen hebben: beide produceren ultieme waarheden. Critici mogen hier tegen inbrengen dat wetenschap geen wetenschap meer is als zij metafysische uitspraken doet, maar voor de gelovige doet dit niet te zake. In de ervaring van het dagelijkse leven kan wetenschap wel degelijk de status van uiterste waarheid aannemen. Daarmee verstrekt de wetenschap het soort van kennis dat hoop, troost en geborgenheid biedt.

Als wij artsen 'nieuwe priesters' noemen, is dat dus meer dan een metafoor. Artsen hebben toegang tot kennis over de meest relevante fysieke werkelijkheid, het menselijk lichaam, en zij kunnen op basis van die kennis regels formuleren voor goed en juist leven. Een goede gezondheid, zo is uit peilingen van het Sociaal-Cultureel Planbureau gebleken, wordt door 60% van de Nederlandse samenleving als hoogste goed beschouwd en heeft zich daarmee een religieuze statuur verworven. Artsen zijn de meest geëigende mediums om de weg te wijzen naar dit hoogste goed.

Hoop

Religie is de ultieme uitdrukking van hoop in het aangezicht van de dood. De Duitse filosoof Ernst Bloch schetst in zijn monumentale studie *Das Prinzip Hoffnung* een beeld van de mens als utopisch wezen. Hoop, verwachtingsvol naar de toekomst kijken, is volgens Bloch een fundamentele eigenschap van mens-zijn. Niet alleen religie in de conventionele betekenis van het woord drukt die utopische oriëntatie uit, maar ook sprookjes, verhalen, toneel, film, poëzie, reizen, schilderen, geneeskunde, techniek en vooral muziek laten die verwachting van een betere wereld zien.

De dood is echter de grote bedreiger van die goede toekomst. “De kaken van de dood verbrijzelen alles en de muil van verderf verslindt iedere teleologie”, schrijft Bloch niet zonder pathos. Daarom moet de dood bestreden worden. Religie en wetenschap blijken plotseling collega’s met een zelfde opdracht: uitschakeling van de dood.

De ernstig zieke patiënt wordt als geen ander geconfronteerd met de dood. Zijn vurige hoop is dat hij beter wordt. Zijn hoop is niet zozeer gericht op een leven na de *dood*, maar op een leven na de *dreiging* van de dood. Artsen en verpleegkundigen worden participanten in dit religieuze drama. Hun handelingen, technische interventies, medicijnen, zorgende gebaren, krijgen een religieuze betekenis. Zij versterken de hoop van de zieke op ‘leven’ en voeden diens geloof in de wonderen van de wetenschap.

Een onderzoek van de antropologe Anne-Mei The onder kankerpatiënten in een Nederlands ziekenhuis laat iets zien van die hardnekkige hoop. Haar onderzoek was eigenlijk gericht op euthanasie. Haar verwachting was dat ernstig zieke kankerpatiënten naar de dood zouden verlangen, maar vaak gebeurde het tegenovergestelde en bleken de zieken zich vol hoop aan het leven te klampen. In hun wanhopige hoop verstonden zij slecht nieuws als goed nieuws. Artsen, zo schrijft The, droegen bij tot dit misverstand door hun verhullend taalgebruik. ‘On stage’ bliezen de artsen hun patiënten hoop in; ‘off-stage’ drukten zij hun twijfels uit. De gelijkenis met predikanten die hun onzekerheid op de kansel verbergen, dringt zich op.

Gerhard Nijhof, medisch socioloog en kankerpatiënt heeft zijn ervaringen op de Intensive Care van een ziekenhuis beschreven in *Ziekenwerk*, een boekje dat hij als ondertitel *Een kleine sociologie van alledaags ziekenleven* meegaf. Hij ligt aan allerlei buizen en slangen die weer verbonden zijn met ontzagwekkende apparaten en monitoren. Zijn lichaam lijkt gereduceerd te worden tot een gammele machine die met behulp van andere machines aan de gang wordt gehouden. Voor Nijhof is al deze techniek niet angstaanjagend maar geruststellend. De kritiek die zijn vakgenoten op de vertechnering van de zorg hebben gegeven, blijkt plotseling totaal misplaatst. De slangen zijn navelstrengen die hem in leven houden, de machines geven hem hoop. Als hij na enkele dagen losgekoppeld wordt en van de Intensive Care mag, slaat de angst hem om het hart: komt zijn leven nu niet in gevaar?. Harde technologie is de leverancier geworden van nieuwe religieuze symbolen, tekenen van hoop en verlossing, sacramenten.

Magie

Magie heeft twee levens in het dagelijks taalgebruik. Enerzijds is de term denigrerend en min of meer synoniem met ‘niet-echt’ of ‘nep’. Anderzijds kan het woord bewondering uitdrukken voor een kunst of techniek van een bijzonder gehalte, het charisma van een redenaar, het spel van een violist, de trap van een voetballer.

Antropologen van het eerste uur hadden weinig waardering voor magie. Zij noemden het ‘bijgeloof’, ‘naïef denken’, ‘pseudo-wetenschap’ en ‘een van de hardnekkigste illusies die de mensheid ooit geplaagd heeft’. Magie was typisch een verschijnsel dat men aantroef bij ‘primitieve’ volkeren en onderzoekers weidden erover uit om de superioriteit van het eigen wetenschappelijk denken te onderstrepen. Geleidelijk aan werd de visie op magie echter

gunstiger en minder ethnocentrisch. Malinowski, een Poolse fysicus die in Engeland antropoloog werd, verdedigde de psychologische rationaliteit van magie. Hoe praktisch en technisch volmaakt mensen ook handelen, nooit kunnen ze helemaal zeker zijn van hun zaak. Het schip, hoe vakkundig ook gebouwd, kan vergaan; de oogst, hoe zorgvuldig ook gezaaid en gewied, kan mislukken. In die marge tussen wat men wel en niet onder controle heeft, is er plaats voor magie, het extra dat mensen vertrouwen geeft in een goede afloop. Bij het bouwen van een kano voerden de mensen bij wie Malinowski onderzoek deed magische handelingen uit om het vaartuig die extra kwaliteit te geven, zoals de voetbalcoach een speler met een schouderklop en een aanmoediging het veld instuurt. Malinowski spreekt van een “ritualisering van optimisme”. Het effect is niet (natuur)wetenschappelijk te verklaren maar wel psychologisch. Mensen spreken zichzelf moed in, bezweren de situatie, proberen het geluk af te dwingen.

Wie Malinowski volgt, ziet plotseling magie overal om zich heen, vooral in de omgang van mensen met elkaar. Wat immers is er onzekerder dan de reactie van medemensen? Als er ergens magie nodig is, is het daar. Met middelen die er strikt genomen niet toe doen, trachten mensen anderen voor zich te winnen, van iets te overtuigen, iets te verkopen, enzovoort. Men kleedt zich op een speciale manier, poetst zijn tanden, gebruikt cosmetica, spreekt woorden op een bepaalde manier uit, dimt het licht, zet achtergrondmuziek op, stofzuigt de kamer, verhangt een schilderij, zet bloemen op tafel en steekt een kaars aan. Allemaal ritueeljes om de juiste sfeer op te roepen en de kans op succes te vergroten: ritualiseren van optimisme.

Deze magie is niet weg te denken uit het dagelijks leven. Zonder deze magie zouden mensen niet met elkaar kunnen communiceren, hun kinderen niet kunnen grootbrengen, niet kunnen genieten van kunst of sport, niet van elkaar kunnen houden. Dezelfde magie is ook onmisbaar en onuitroeibaar in het ziekenhuis. Zonder die magie kunnen zieken niet verpleegd en behandeld worden.

Mijn dierbaarste voorbeeld is het opschudden van een kussen voor een patiënt. Het is een rationeel-technische handeling van de verpleegkundige die echter méér doet dan het kussen een meer comfortabele vorm geven. Er zit een extra effect in de handeling, een gebaar van zorg dat magisch werkt. Als de patiënt daarna beter slaapt is dat mede vanwege het psychologisch effect. Men zou kunnen spreken van het placebo-effect van het opgeschudde kussen. Vergelijkbare placebo-effecten zitten vast aan andere medische en verpleegkundige handelingen. Geen enkele medische interventie vindt immers plaats buiten een betekenisvolle context. Die context die vertrouwen wekt – of angst inboezemt – voegt iets toe aan het effect. Medische instrumenten, een witte jas, een aanraking, een gelaatsuitdrukking, een goed/slecht nieuws gesprek, een operatie, een recept, een medicijn, niets onttrekt zich aan het betekenisstichtend vermogen van de patiënt en niets kan daarom dat extra effect uitsluiten of ontlopen. De magie van het ziekenhuis schuilt niet in bijgelovige reacties van patiënten of in bizarre acties van het personeel. Chirurgen tooien zich niet met paradijsvogelveren en voeren geen dans uit om de patiënt alvorens aan de operatie te beginnen maar ze borstelen wel minuten lang hun handen en laten zich in groene tunieken hijsen en doen mondkapjes voor. Dat is wetenschappelijk verantwoord maar niet zonder symboliek en magisch effect. De medicijnen die rondgedeeld worden zijn van essentieel belang voor de verdunning van het bloed of voor de bestrijding van pijn, maar ze dragen ook een boodschap uit voor de patiënten: er wordt over hen gewaakt, voor hen gezorgd. De magie van het ziekenhuis bevindt zich in het centrum van het rationeel-technische handelen en komt dat te hulp, versterkt het effect (maar kan dat soms ook negatief beïnvloeden; het nocebo-effect). ‘Magie’, ‘religie’ en placebo-effect zijn geen vijanden van de wetenschappelijke geneeskunde, maar bondgenoten.

Taboes

Diverse auteurs in deze reeks over 'de vreugdeloze wetenschap' hebben uiteengezet hoe nieuwe wetenschappelijke theorieën zoals die van Galileï, Darwin, en Freud de religieuze opvattingen van hun tijd op hun kop zetten. Hun wetenschappelijke inzichten waren vaak niet welkom omdat ze de rust en zekerheid van het oude geloof verstoorden.

Omgekeerd is het nu een taboe om religieuze inzichten toe te passen op het wetenschappelijk denken. Magie en ritueel 'ontdekken' in geavanceerde medische interventies lijkt afbreuk te doen aan de wetenschappelijkheid van de ingreep, die wetenschappelijkheid in twijfel te trekken. Vanuit de wetenschap gezien zijn magie en religie nu anathema's. Deze verketteringen berusten echter op een misverstand. Magie en religie zijn een vast bestanddeel van de medische wetenschap en dat is goed voor de wetenschap. Diverse van mijn voorgangers in deze serie essays hebben vergelijkbare standpunten en betoogden dat er 'geloof, hoop en liefde' zit in de wetenschap, symboliek, poëzie en schoonheid. Wetenschap, schreven zij, berooft de wereld niet van haar mysteries, maar maakt ons juist meer gevoelig voor de wonderen van wat vroeger 'de schepping' werd genoemd.

Merkwaardig: uitgenodigd om een beschouwing te houden over de kilte en vreugdeloosheid van de wetenschap, begonnen zij het omgekeerde te beweren. Ik kan niet anders dan mij bij hen aansluiten. Oprecht wetenschap bedrijven is een religieuze ervaring. Een mens beter maken is witte magie.

Sjaak van der Geest

Sjaak van der Geest is hoogleraar Medische Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam en doet onderzoek in Ghana.